

Az orvos Ktésias

The physician Ctesias

Krén László doktorandusz

ELTE, BTK Ókortörténeti Doktori Program

kren.laszlo@gmail.com

Initially submitted September 15, 2018; accepted for publication October 18, 2018

Abstract

Persian king Artaxerxes II Mnemon (404-358 BC) whom he accompanied as a military surgeon on his expedition against Cyrus the Younger. Since the fragments of his lost works preserved no relevant information, we have very little knowledge about his career as a physician. This paper examines Ctesias' medical practice by three aspects: 1. Ctesias' background, the medical school at Cnidus; 2. the roles of physicians in the Achaemenid court; 3. fragments related to his medical knowledge.

Kulcsszavak: Ktésias, Óperzsa/Achaemenida Birodalom, iatros, knidosi orvosi iskola

Keywords: Ctesias, First Persian/Achaemenid Empire, iatros, medical school of Cnidus

Kr.e. 401-ben a került sor a döntő összecsapásra a perzsa trónért harcoló testvérek, Kyros és Arsakés (uralkodói nevén II. Artaxerxés Mnémón) között a Babilóntól hetven kilométerre északra fekvő Kunaxánál. Az ütközet ismertsége talán nem annyira az Achaimenida Birodalom történetében betöltött szerepének köszönheti ismertségét, mint inkább annak, hogy Xenophón megörökítette a harcokat és a görög zsoldosok hazatérését az Anabasisban. A csatában – igaz, nem a görögök által támogatott Kyros, hanem az ellenfél oldalán, mint Araxerxés orvosa – részt vett a korszak egy másik történetírója, a knidosi Ktésias is.¹ A harc során Kyros súlyosan megsebezte Artaxerxést, pengéje benne maradt ellenfele mellkasában, a sebet Ktésias látta el.²

Diodóros szerint Ktésias tizenhét évet töltött el a perzsa udvarban, mint a királyi család orvosa.³ Még az udvarban töltött idő alatt, vagy nem sokkal hazatérése után, megírta huszonhárom könyvben a perzsák történetét (Persika) valamint egy beszámolót Indiáról (Indika). Számos tanulmány született Ktésiasról és műveiről, amelyek felemás színben tüntetik fel. Jelen írás nem Ktésias történetírói kvalitásaival foglalkozik, hanem orvosi tevékenységére kíván fókuszálni. Szinte semmilyen konkrét adattal nem rendelkezünk Ktésias orvosi működéséről: nem írta le a perzsa királyi család kórtörténetét, sem az általa használt gyógymódokat vagy az udvarban megismert egyiptomi és mezopotámiai eljárásokat, ugyanakkor etnográfiai leírásaiból kitűnik orvosi szakértelme és érdeklődése.⁴ Összesen két szöveg tesz rövid említést, amely arra enged

¹ TZETZÉS *Chil.* I. 85-89. szerint Kyros oldalán harcolt és ott került fogságba. Azonban nem valószínű, hogy egy frissen elfogott orvosra bízták volna a csata közben megsebesült nagykirály gyógyítását.

² XEN. *An.* I.8.26-27.

³ DIOD. II. 32.4. Stevenson szerint csak hét évig volt perzsa szolgálatban és Ktésias az udvarban betöltött szerepének kiemelésére és görög olvasóinak elkápráztatására toldott még hozzá tíz évet. (STEVENSON 1997. 5-6.)

⁴ TUPLIN 2004. 341-343.

következtetni, hogy orvosi értekezéseket is írt.⁵ Három szempont alapján alkothatunk képet Ktésias orvosi karrierjéről:

1. Ktésias származása, tanulmányai.
2. Az orvosok helyzete az Achaimenida udvarban
3. A fennmaradt orvosi tartalmú töredékek.

I. Származás

Ktésias egy knidosi orvosi családból származott. Szintén orvos apját Ktésiarchosnak vagy Ktésiochosnak hívták, egy töredéke szerint pedig nagyapja is orvos volt,⁶ tehát legalább három generáció óta öröklődött a családban a foglalkozás. Knidos a kis-ázsiai Káriában található város, mely Kós mellett a legjelentősebb görög orvostudományi központ volt. A knidosi iskoláról sajnálatosan kevés információval rendelkezünk, a témával foglalkozó szakirodalom szerint Knidos az orvoslás egy archaikusabb formáját művelte, amely az egyiptomi gyógyászatához állt közelebb, míg Kós iskolája az „új hullámos” kynikos tanítások szerint gyógyított.⁷ Mindkét iskola Asklépios családjától eredeztette magát, tehát egymásra rokonként tekintettek, Delphoiban közös *koinon*juk is volt.⁸ Hogy Knidosban is volt írott hagyománya az orvostudománynak, Galénos Hippokratés-kommentárja árulja el.⁹ Ez alapján úgy tűnik, hogy a fő különbség a knidosi és a kósi iskola között a betegségekhez való hozzáállásban jelentkezett. A kósi iskola a betegségek általános leírását és rendszerezését tartotta fontosnak. Knidosban ezzel szemben az egyedi, különleges betegségek iránt mutattak érdeklődést. Knidosban a betegségeket testrészek és szervek szerint csoportosították: az epének hét, a húgyhólyagnak pedig tizenkét különböző betegségét ismerték. A kósi iskola nagy figyelmet szentelt a betegnek, a fizikai tünetek mellett a beteg lelkét is szem előtt tartva. Knidosban a gyógyítás ezzel szemben betegségközpontú volt, a páciens, mint a különleges betegség hordozója volt jelen.¹⁰ A szokatlan, különleges jelenségek iránti érdeklődés Ktésias műveinek – elsősorban az Indikának – egyik meghatározó eleme.

II. Orvosok az Achaimenida udvarban

Az óperzsa kor orvosi gyakorlatáról nem rendelkezünk megbízható információkkal. Az egyetlen támpont az Avesta hatodik könyvében (Vendidād) olvashatók szerint háromféle gyógymódot ismertek: a sebészetet (késsel való gyógyítás – *kareto baēšaza*), a gyógynövények használatát (*urvarō baēšaza*) és a mágikus-bajelhárító rituálét, ráolvasásokat (*mānsrspanđ baēšaza*). Ezek közül az utóbbit tartották a legrangosabbnak.¹¹ Ebből a rövid leírásból is kiderül, hogy a perzsa orvostudomány megtartotta a mezopotámiai gyógyítási tradíciót. A legfontosabb tudnivalók az ókori Közel-Kelet betegségekről és azok kezeléséről alkotott világgképéről tömören az alábbiakban foglalhatóak össze:¹²

- a betegségeket ártó szellemek és démonok okozzák
- minden egyes betegségért specifikusan egy démon a felelős
- speciális felajánlásokat tettek az adott betegség okának tartott istennek vagy démonnak (ezek az áldozatok nem jelennek meg az orvosi szövegekben), ezáltal a páciens és a betegséget okozó istenség interakcióba kerül

⁵ Baehr 1824-es Ktésias-kiadása óta az utóbbi időkig elfogadott volt az a nézet, hogy Ktésias orvosi műveket is írt (ld. JACOBY 1922. 2038.). D. Lenfant vetette fel először, hogy ezek a töredékek is a Persika vagy az Indika részét képezhették.

⁶ KTÉSIAS Fr. 68.

⁷ KOLLESCH 1989. 12.

⁸ Id. a 67. töredékhez írt kommentárt.

⁹ GAL. *In Hipp. De victu acut. comm.* I.7. A „Knidosi mondásokat” Jouanna (1990. 64-65.) az egyiptomi orvosi szövegekhez hasonlónak írja le.

¹⁰ KOLLESCH 1989. 23-24.

¹¹ James Darmester 1880-as angol fordítása alapján: „Of all the healers O Spitama Zarathustra, namely those who heal with the knife, with herbs, and with sacred incantations, the last one is the most potent as he heals from the very source of diseases”. <http://www.sacred-texts.com/zor/sbe04/index.htm> (letöltés ideje: 2018. május 17.)

¹² A mezopotámiai mágikus világgkép rövid összefoglalását adja BÁCSKAY – NIEDERREITER 2013.

- felismerték, hogy az egyes szervek hibás működése is összefügg a betegségek kialakulásával
- a használt gyógynövények minden esetben a betegség szimptomáinak a megszüntetésére szolgáltak, azokat nem rendelték hozzá mágikus eljárásokhoz.

Tehát az ókori Mezopotámiában a spirituális és a racionális elméletek („mágia” és „orvostudomány”) egymással kölcsönhatásban alkották az orvostudomány egészét. Erre a kölcsönhatásra a legjobb példa Marduk-šakin-šuminak, Aššur-aḫ-iddina udvari orvosának egyik uralkodóhoz írt levele annak megfázása ügyében:

„A megfázással kapcsolatban, amiről a király, az uram írt nekem, nincs mitől tartani. A király istenei gyorsan meg fogják gyógyítani és nekünk azt kell tennünk, ami fontos az ügyben. Ez egy szezonális betegség, a királynak, uramnak nem kell aggódnia.”¹³

A gyógyítást végző szakembereknek is két csoportja volt: a bajelhárítást végző ráolvasópapok (*mašmaššu* vagy *āšipu*) és az orvos (*asû*). A ráolvasópapok feladata volt a betegség diagnosztizálása (azaz melyik démon az okozója), meghatározni a démon haragjának az okát (valamilyen hiba vagy bűn elkövetése), tisztító rituálék elvégzése ráolvasások és mágikus amulettek segítségével.¹⁴ Az *asû* elsősorban a sebtisztítás és a gyógynövények szakértője volt, forrásaink szerint gyógyító kenőcsökkel ellátott tapasztokat készített. Az *āšipu* és az *asû* együtt is dolgoztak, szövegeink alapján egyértelműnek tűnik, hogy az *āšipu* volt a megbecsültebb szakma.¹⁵

Amikor a perzsák megdöntötték az Újbabilóni Birodalmat, azonnal a rendelkezésükre állt Mezopotámia elmúlt egy évezredének teljes orvostudományi anyaga. Bár nincsenek közvetlen adataink arra vonatkozóan, hogy babilóniai orvosok szolgáltak volna a nagykirály udvarában, szinte elképzelhetetlen, hogy egy ekkora tudásanyagot felhalmozó foglalkozás teljesen eltűnjön. A mezopotámiai templomok listáin ebben az időszakban is megtaláljuk az *āšipukat*, tehát a ráolvasópapok képzése továbbra is folyt.¹⁶ Az orvosi szövegek másolása is biztosan folytatódott, bár az újasszír kort követően összesen három táblát ismerünk, azok is a hellenisztikus korban íródtak.¹⁷

Az Achaimenida udvarban a helyi orvosok mellett nagyszámú külföldi orvos is dolgozott. Philip Huysse szerint a perzsáknak azért volt szükségük idegen szakemberekre, mert a saját, mezopotámiai eredetű orvoslásuk sokkal inkább mágikus-vallásos jellegű volt, nem tapasztalati tudáson alapult. Eleinte egyiptomi, később pedig görög orvosokat alkalmaztak.¹⁸ Név szerint is ismerünk egyiptomi orvosokat. Wedjahorresnet a legismertebb: életrajza fennmaradt a Vatikáni Múzeumban őrzött naophoros szobron (inv. nr. 196). Néith istennő papja volt, II. Amasis és III. Psammetichós alatt a hajóhad parancsnokaként szolgált. A pélusioni vereség (Kr.e. 525) után Kambysés, majd I. Dareios udvarában lett az orvosok előljárója. Ismerjük a nevét

¹³ ABL 663 (SAA X. 236.) Obv. 5-13.

¹⁴ BÁCISKAY – NIEDERREITER 2013. 189-191.

¹⁵ GELLER 2010. 165-167.

¹⁶ Az újasszír kor utáni templomok kultikus személyzetének listái: MCEWAN, G. P.: *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1981. BONGENAAR, A.C.V.M.: *The Neo-Babylonian Ebabbar Temple at Sippar. Its Administration and its Prosopography*. Isztambul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1997.; WAERZEGGERS, C.: *The Ezida Temple of Borsippa. Priesthood, Cults, Archives*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2010.

¹⁷ BOIY 2010. 38.

¹⁸ HUYSSE 1990. 144. Semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy a perzsák elutasították volna a mezopotámiai orvostudományt. Sokkal valószínűbb lehetett, hogy a birodalom fennhatósága alatt élő különböző népek tudásai mind képviseltetve voltak az udvarban. A perzsa udvarban megforduló görögökről összefoglalóan ld. BROSIUS, M.: *Greeks at the Persian Court*. = *Die Welt des Ktesias. Ktesias' World*. szerk. WIESEHÖFER, J. – ROLLINGER, R. – LANFRANCHI, G. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011. 69-80.

Semtutefnakht¹⁹ és Wn-nefer orvosoknak is, előbbi III. Dareios orvosa volt és részt vett a gaugamélai ütközetben ahol valószínűleg görög fogságba esett.²⁰

A perzsa udvarban szolgáló görög orvosok sorában a krotóni Démokédés az első.²¹ Démokédés eredetileg Samos tyrannosának, Polykratésnak volt az orvosa amikor Sardis satrapájának, Oroitésnek a fogságába kerültek. Polykratést kivégezték, de Dareios hamarosan megölette Oroitését, így annak minden vagyona a nagykirály birtokába került. Démokédés Susában helyretette Dareios kifecamodott bokáját, ami az egyiptomi orvosoknak nem sikerült, így az uralkodó és felesége orvosa lett. Később tagja lett a király görög városokhoz küldött követségének. I. Xerxés és I. Artaxerxés udvarában volt orvos a kósi Apollónidés.²² Démokédésnél kevésbé sikeres karriert futott be: Xerxés alatt sikeresen meggyógyította annak vejét, Megabyzost. Később viszont egy orvosi vizsgálat során beleszerett Amytisbe, Megabyzos feleségébe, és gyógyulása érdekében azt tanácsolta neki, hogy közösüljön férfiakkal, mivel a méhéből ered a betegsége. Azonban a kúra után Amytis egészsége tovább romlott és mindent elmondott az anyjának, ő pedig a királynak. Artaxerxés a feleségének adta Apollónidést, akit a királynő két hónapon keresztül kínoztatott, majd Amytis halálának napján élve eltemettetett. II. Artaxerxés udvarában Ktésias mellett szolgált a mendéi Polykritos, akinek a tevékenységéről semmi közelebbit nem tudunk.²³

A név szerint ismert hét orvos – három egyiptomi és négy görög – nem tűnik soknak, ezért azt a benyomást kelti, hogy az idegen orvosok jelenléte egyáltalán nem volt általános a perzsa udvarban. Másfelől viszont azt látjuk, hogy az Achaimenida Birodalom fennállása során mindvégig jelen voltak a külföldi orvosok. Ugyanakkor nem tűnik helytállónak Huysse azon állítása, hogy a görög orvosok felváltották az egyiptomiakat: az első ismert egyiptomi és görög orvos (Wedjahorresnet és Démokédés) ugyanúgy I. Dareios udvarában működtek, míg Semtutefnakht az utolsó achaimenida perzsa uralkodó, III. Dareios uralkodása alatt. Hérodotos valószínűleg csak a hellén öntudat hatására nagyította fel Démokédés teljesítményét az egyiptomi orvosok rovására.

A perzsa udvarban egyaránt megfordultak a kósi és a knidosi iskolák orvosai is. Érdekes, hogy Ktésias a Kósról származó Apollónidést negatív színben tünteti fel, mint aki visszaélt a betege belé vetett bizalmával. Sajnos Ktésiasról nem maradt fenn semmi Démokédésre vonatkozóan. Érdekes lenne tudni, hogy mit írt róla, ugyanis Démokédés apja, Kalliphón Asklépios papja volt Knidosban, tehát ugyanabból az iskolából kerültek ki.²⁴ Nem lenne meglepetés, ha az elveszett könyvekben Démokédést még a hérodotosi történetnél is sokkal nagyszerűbbnek írta volna le.

III. Ktésias orvosi töredékei

Ktésias neve alatt két orvosi tartalmú töredék maradt fenn, az egyik a Kr. u. II. századból, Galénosnál az elmozdult csípőízület helyretételéről, a másik pedig a IV. században élt Oreibasiosnál ahol a hunyor (*Helleborus*) orvosi felhasználásáról ír, mely a Kr. e. V. század végétől a görög orvosok egyik kedvelt gyógynövénye volt. Felix Jacoby szerint az orvosi értekezéseket még azelőtt írta, hogy a perzsa király orvosa lett, egyfajta ifjúkori műveknek tekintve azokat. Lenfant veti fel először annak a valószínűségét, hogy ezek a szöveghelyek is a Persikából vagy az Indikából származnak. Különösen a hunyor használatáról

¹⁹ BRIANT 2015. 59.

²⁰ BURKARD 1994. szerint mindkét név a Kr.e. IV. századra, tehát a késői perzsa korra jellemző. Semtutefnakht néven ismerünk egy hérakleopolisi lakost, aki a perzsákat támogatta Egyiptom második perzsa uralma alatt (Kr.e. 343-332), a Wn-nefer (Onnóphris) név pedig több görög papiruszról is ismert.

²¹ HÉR. III. 129-137.

²² KTÉSIAS Fr. 14. = PHÓT. *Bibliothéké* 40a5-41b37

²³ PLUT. *Art.* 21. Esetleg azonos lehet a történetíró mendéi Polykritoszal (FGrH Nr. 559).

²⁴ SUDA Kalliphón címszó.

szóló rész illik bele abba történeti-etnográfiai stílusba, ami az Indikát jellemzi.²⁵ Semmilyen bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, ami megerősítené vagy megcáfolná akár Jacoby, akár Lenfant állítását, mindenesetre kissé ellentmond Lenfant Indika-elméletének, hogy a hunyor Európában és nem Indiában őshonos növény.

67. töredék = Galénos *In Hippocratis librum de articulis*, II.4.40.

„Rossz véleménnyel voltak Hippokratésről amiért úgy helyezett vissza egy csípőízületet, hogy az azonnal kiesett a helyéről. Először a knidosi Ktésias, a rokona (mivel ő maga is az Asklépiadák nemzetségéből való volt), Ktésias után pedig még mások is.”

A Ktésias által megfogalmazott Hippokratésszel szembeni kritika az antik orvosi irodalom egyik sokat vitatott kérdésének, az elmozdult csípőízület helyes helyretételének az első megjelenése.²⁶ Ktésias és Hippokratés között mindössze két évtized korkülönbség volt,²⁷ egymástól, ez a részlet bizonyítékul szolgál, hogy a hippokratési corpusban fennmaradt ízületekről szóló alkotást (*Peri arthron*) Hippokratés hiteles művének tekintjük. A kritikát ugyancsak tekinthetjük knidosi és a kósi orvosi iskolák közötti versengés megnyilvánulásának. Ez a rivalizálás azonban barátságos hangnemben zajlott, nem látjuk jelét gyűlölködésnek vagy nyílt konfliktusnak. Hippokratés plagizálására illetve a róla szóló rosszindulatú történetekre vonatkozó legkorábbi források ugyanis nem a kósi-knidosi rivalizálás korára, hanem későbbre, a Kr. e. III. századra vezethetők vissza.²⁸ Ktésias kritikájából is látszik, hogy a rivalizálás tisztán szakmai és tudományos alapokon zajlott.²⁹ Egy delphoi felirat szerint a két iskolában működő Asklépiadák egy közös egyesületet (*koinon*) is fenntartottak:³⁰

„A kósi és knidosi Asklépiadák egyesületének (*koinon*) határozata: ha egy Asklépiada Delphoiba érkezvén tanácsot akar kérni a jóshelytől vagy áldozni akar, először meg kell esküdni,³¹ hogy férfיאgon Asklépiada (*kata androgeneian*)... Az, aki megszegi ezeket a szabályokat, nem járulhat a jós elé Asklépiadaként és a delphoiak által az Asklépiadának adományozott összes előjogtól fosztasson meg, ha nem cselekszik úgy, ahogy fentebb elő van írva.”

Az Asklépiadák ugyanannak a családnak volt két ága, akik mitikus ősüknek a gyógyítás istenét, Asklépiost tekintették. Az eredeti jelentése mellett legkorábban a Kr. e. III. századtól minden orvos használta egyfajta titulusként, mint az asklépioszi tudományok művelője,³² de szűkebb jelentése mindig a család tagjait jelentette, foglalkozásuktól függetlenül.³³ Tehát amikor Galénos Ktésiaszt Hippokratés rokonának nevezi, azt szó szerinti értelemben teszi. Az Asklépiadák közötti erős családi kötelekeket mutatja az is, hogy már Asklépiostól kezdődően a gyógyítás tudománya apáról fiúra szállt.³⁴ A delphoi felirat szerint a családhoz tartozás férfיאgon öröklődött, a nekik járó különleges előjogokról nincsenek pontosabb információink.³⁵

²⁵ LENFANT 2004. 219.

²⁶ JOUANNA 1999. 435. 14. jegyzet

²⁷ Hippokratés a hagyomány szerint a 84. olympias első évében született, tehát Kr.e. 460 körül. Ktésias Kr.e. 441 körül született

²⁸ A legkorábbi ismert ilyen történet egy Andreas nevű, Egyiptomban működő orvoshoz kötődik, aki IV. Ptolemaios Philopatör (Kr.e. 221-204) udvari orvosa volt. A legsúlyosabb vád, ami Hippokratést érte, éppen a knidosi könyvtár felgyújtása volt, hogy eltüntesse azokat az iratokat, amelyeket forrásként használt a saját műveihez (PLIN. *Nat.Hist.* XXIX.1-2., TZETZÉS *Chil.* VII. 963-965.)

²⁹ Ugyanezt írja Galénos is egy másik művében (*De methodo medendi* I.1.6.)

³⁰ ROUGEMONT 1977. I. 122-124.

³¹ Utalás a hippokratési esküre.

³² Más elképzelések szerint az Asklépiadák nem egy vérségi kapcsolatban álló családot jelentett, hanem egy collegiumba, céhbe tömörült orvosok közössége volt, esetleg az Asklépiosz-templom papjai (RUTKOW 1993. 21.)

³³ TZETZÉS *Chil.* X. 721-727.

³⁴ HOM. *Íl.* II. 729-732. Asklépios mindkét fia, Podaleirios és Machaón is kiváló orvosok voltak. Innen eredeztethető a család két ága is.

³⁵ JOUANNA 1999. 10-12. és 50-51.

68. töredék = Oreibasios *Collectiones Medicae*, 8,8.

„Ktésiasztól a hunyorról. Apám és nagyapám korában egyetlen orvos sem ajánlotta a hunyort, mivel nem ismerték a keverésének helyes arányát, sem a szükséges mértéket és mennyiséget, amennyit adagolni kell (belőle). Ha pedig valaki hunyort ajánlott fogyasztásra, először utasította (a beteget, hogy írjon egy nyilatkozatot, miszerint nagy veszedelemnek készül kitenni magát. Azok közül, akik megitták, sokan megfulladtak és csak kevesen éltek túl. Most már azonban biztonságosnak tűnik (a használata).”

A részletből kiderül, hogy az Asklépiadák orvosi ismeretei szigorúan a családon belül hagyományozódtak tovább, apáról fiúra („apám és nagyapám korában”). Ugyanakkor bizonyítja azt is, hogy Ktésias „valódi”, vér szerinti Asklépiada volt, nem csak egy orvos, aki foglalkozásának köszönhetően viselte a titulust.

Nem világos, hogy Ktésias a hunyor melyik alfajára gondolt. A fekete hunyor (*helleborus niger* vagy *helleborus cyclophyllus*) Közép- és Dél-Európában honos, élő növény, minden része mérgező: hánytató és hashajtó hatású alkaloidokat és glikozidokat tartalmaz, hatását már az ókorban is ismerték, az orvosok előszeretettel alkalmazták.³⁶ Ha viszont a fehér hunyorról írt (*veratrum album*, magyar neve fehér zászpa), akkor mentális betegségek, lepra, bénulás és fogfájás gyógyítására alkalmazták.³⁷ Hippokratés szerint vetélés előidézésre is alkalmas.³⁸ Ktésias állítását, miszerint már biztonságosan tudták használni a növényt a gyógyászatban, Plinius is megerősíti: az ő idejében az Akadémián többen is használták a szert, hogy élésítsék az elméjüket.³⁹ A modern gyógyászatban leginkább láz- és fájdalomcsillapító és vérnyomáscsökkentő hatása ismert, de mérgező hatása miatt már csak az állatgyógyászatban használják.⁴⁰

IRODALOM

ANDRÉ, J.: *Notes de lexicographie botanique grecques*. Paris: Champion, 1958.

BÁCSKAY, A. – NIEDERREITER, Z.: *Bölcs tudósok, a nagy istenek titkának őrzői. = Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban*. szerk. NAGY, Á. M. Budapest: Gondolat, 2013. 183-218.

BOIY, T.: *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*. Leuven: Peeters, 2004.

BRIANT, P.: *Darius in the Shadow of Alexander*. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
<https://doi.org/10.4159/9780674744608>

GELLER, M. J.: *Ancient Babylonian Medicine. Theory and Practice*. London: Blackwell, 2010.
<https://doi.org/10.1002/9781444319996>

HUYSE, Ph.: *Die Persische Medizin auf der Grundlage Herodots Historien*. Ancient Society 21 (1990), 141-148. <https://doi.org/10.2143/AS.21.0.2005931>

JACOBY, F.: *Ktesias*. RE XI. cols. 2032-2073. Stuttgart 1922.

JOUANNA, J.: *Hippocrates*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999.

³⁶ HIPPOCRATES. *Coan Prognoses* II.304.

³⁷ PLIN. *Nat. Hist.* XXV.48-54.

³⁸ HIPPOCRATES. *Mul.* VIII.154.

³⁹ PLIN. *Nat. Hist.* XXV. 51.

⁴⁰ ANDRÉ 1958.

KOLLESCH, J.: *Knidos als Zentrum der frühen wissenschaftlichen Medizin im antiken Griechenland*. Gesnerus, 46(1989), 11-28.

LENFANT, D.: *La Perse. L'Inde. Autres fragments*. Paris: Les Belles Lettres, 2004.

LLEWELLYN-JONES, L. – ROBSON, J.: *Ctesias' History of Persia. Tales of the Orient*. London: Routledge, 2010.

NICHOLS, A.: *Ctesias On India. Introduction, Translation and Commentary*. Bristol: Classical Press, 2011.

ROUGEMONT, G.: *Corpus des Inscriptions de Delphes. I. Lois sacrées et règlements religieux*. Paris, 1977.

RUTKOW, I. M.: *Surgery: An Illustrated History*. London: Elsevier, 1993.

STEVENSON, R.B.: *Persica. Greek Writing about Persia in the Fourth Century BC*. Edinburgh: Scottish Academic Press, 1997.

STRONK, J.: *Ctesias' Persian History*. Düsseldorf: Wellem Verlag, 2010.

TUPLIN, C. J.: *Doctoring the Persians: Ctesias of Cnidus, Physician and Historian*. Klio, 86 (2004), 305–347. <https://doi.org/10.1524/klio.2004.86.2.305>